

הנגלות והנסתרות ביצירתו של ש"י עגנון

לזכרה היקר של אמי
 עטל-זיסל הנדלסמן
 בפטרה כ' חשון, תשמ"ח

בהערכת יצירותיהם של הרבה אמנים גדולים, נתקלים אנו בח' זיון אפייני: היצירות נדרשות בהרבה מידות, כמה פנים להן והמ' פרש מפרשן פירושים שונים, וכל אחד מוצא בהן את שקרוב ללבו ואת שביקש למצוא. למעין זה זכתה אצלנו יצירתו של ש"י עגנון. יש הרואים בו קלאסיקן שהעלה את הפרימיטיב העממי לדרגת מלאכת-מחשבת, סופר סת"ם על תגיו ועיטוריו וסלסוליו, ויש הרו' אים בו יוצר ארכי-מודרני המתחפש בכוונה-תחילה בבגדי זקנו שהלך- לעולמו; מעריצי מסורת-אבות, שלדידם היהדות היא תופעה שאינה תלויה בזמן ובמקום, טוענים לגבי יצירתו טענת „כולה שלי", זאח- רים לעומתם מעריצים בו דווקא את מי שהעלה את גלגוליה של כנסת-ישראל בדורות האחרונים. אלה מבליטים את השלוה והמתנינות המציינות אותו, ואלה שוב מזועזעים מהרמזים ורמזי-רמזים, מגילוי הלוט מעל גפשות הארמוניות-לכאורה ובעצם נבוכות וכלות בטרא- גיותן הפנימית. כל אחד טועם טעם אחר בעגנון — זה בהומור וזה בליריקה שלו, זה בפולקלור וזה בפסיכולוגיה, מי בתוכן ומי בצר- רה; ואכן, כמעט לא יאמן כי בעל האפופיאה „הכנסת כלה" הוא גם יוצרה של „שבועת אמונים" העכו"מית ברוחה, כי אבי סיפור-האג- דה הרוגע „בלבב ימים" הוא מחברו של „ספר המעשים" הסכיזופרני, כי אותה יד עצמה טרחה ב„הרופא וגרושתו" ובאגדות-פולין. יחיד הוא עגנון בריבוי פנים זה בספרותנו, ומועטים כמותו בספרות- העולם. אמן, שיצירתו רבת היקף ורבת פנים כל כך, המדבר אל לבות קוראים שונים כל כך — אין זאת כי הוא משמש פה לחוויות אינטימיות מאוד של הדור, ואתה חייב להבינו ולהעריכו במסגרת הדור וספרותו.

הפרוזה העברית לא נצטיינה מעולם במידה של מונומנטאליות. מגילת היוחסין הספרותית שלנו יודעת רק שלושה ארבעה שמות המצוינים בברכת השפע, ובעליהם אף הם כמעט שלא יצאו מתחומי הנושא האחד, הפרסונאז' והתקופה, בחינת בעלי מלאכה אחת. עד לעגנון לא ידעה ספרותנו היסה יוצר בקנה מידה גדול כל כך — ב'

היקף היצירה ומשקלה, בפוריות וכושר התחדשות בלתי פוסק. מפרק לפרק אנו מופתעים מכיבוש תחום-יצירה חדש: „...ושוב שופעים צי-נורות החיים כאילו לא נפסק השפע מעולם...” — דברים אלה יפים גם כלפי אומרב. הוא העמיס על עצמו את נטל הדורות האחרונים בישראל — מן המאה הי"ח ולפניה, עד לתמול שלשום, ועד ליום המומש ביד.

יצירתו זו היא כולה המשך, ילידת-בית ומעוגנת במסורת דורות, ועם זאת נקודת מיפנה וראייה חדשה. כי מהי תמצית תולדותיה של הספרות העברית החדשה? מראשיתה של „ההשכלה” ועד סמוך לז'—מננו היתה ספרותנו מהפכנית על פי עצם טבעה או לפחות שוחרת תיקונים. זמנה — שלהי ימי הביניים היהודיים. היא חשה את המיפ-נה העמוק בתולדות ישראל והעלתה חזיון חיים חדש. היא הקדימה את המוני-העם בראיית התמורות המתחוללות, ולפיכך ראתה את עצמה שליח מצווה, מדריכה ומחנכת. היא עוררה והתסיסה. שניים שלושה דורות של סופרים עברים ידיהם היו מלאות עבודה בבי-עור עשבים שוטים מכרמנו, במלחמת קודש נגד רוחות בליס-עקשנים ובכיבוש מרחבי מחיה לעם ולספרותו. דור ההשכלה כך, רובו ככולו, וכך ספיחי ההשכלה. ולפיכך היו חד-צדדיים, וטוב שהיו כך. הם לקו בסנוורים מבורכים, לראות רק את שנחוץ ללוחמים; כי עת לב-נות ועת לפרוץ. „ההשכלה” נגלתה להם כארץ חדשה, צעירה, שטופת שמש (אמנם, לכאורה כבר היו אזרחים מלאים במולדתם החשוקה, ועדיין חשבונות מורכבים להם עם כור מחצבתם). אין לוחמים מצי-בים עמודי זכרון ליריביהם, ואין לדרוש מהם כי בעצם עבודתם בפני-נוי מפולת ובניית החדש יזילו דמעה על שקיעתה של תרבות מפו-ארת לפנים. זאת עושים היורשים, לעתים — הנכדים דווקא.

והגיעה גם שעתם של אלה: כשנדם קול רעמם של התותחים (בלשון מליצה קרובה יותר: חיצו הקשתות), נתחלפו החזיתות ונוף חיינו נשתנה מיסודו. נתעוררו בעיות חדשות שהן מעבר לפרובלימא-טיקה של ההשכלה, מעבר לטוב ורע שבה, מעבר להרגשת שליחותה. כיבושיה כבר היו נחלת הכלל ואין להרהר אחריהם. האידיאל והפ-לוגתא של אדם-בצאתך ויהודי-באהלך כבר היו מיותרים וטפלים. הי-הדות לבשה צורה חדשה, ואפשר היה להקים מצבה לעולם האבות.

ש"י עגנון הוא למעשה הקלאסיקן הראשון בפרווה העברית. הי-חיד שקדם לו היה מנדלי, אבל שפת יצירתו העיקרית של זה יידיש היתה ולא עברית. קלאסיקן עומד על גבול תקופות, הוא מסיים רובד תרבותי ומשייר לבאים אחריו (מחוץ לאבות-אסכולות, הרואים שוב

את העולם בעיניים חדשות) רק לקט, שכחה ופיאה; הוא מעלה במכ"ח חולו את כל שאפייני ומהותי ביותר בתקופה או בשכבה עממית שהלכה לעולמה, חטיבה שלימה אחת בהארמוניה ובהגיון הפנימיים שבה, מסויגת ומגודרת משכנותיה מכל שהיה לפניה ויהיה אחריה. דברים שאמר בשעתו ביאליק ("מנדלי ושלושת הכרכים") יפים בחלקם גם לעגנון: "אין דרכו ליטול לו חומר מכל הבא ביד מאליו, מן הקלוקל והתחת, מן הטס והצף למעלה. יורד הוא וחוצב בקרדומו מן השיתין, מן הרבדים והנדבכים התחתונים, מכל המגובש והמכובש ביותר. אין לו עסק אלא עם כל המוצק והטיפוסי שבחיים, עם קוֹבעתם וקבוצת כוחם של דורות רבים." אולם מי שאמר בשעתו, כי "בשלושת הכרכים קיפל ר' מנדלי כמעט את כל העולם היהודי לכל מראות חיי האומה הטיפוסיים ביותר" הפליג בגוזמא. מנדלי האיר באור סארקאסטי חריף שכבה אחת בישראל, ובעידנא דרתחא ייסר אותה בשוטים ועקרבים. דרכו של עגנון איננה דרך השוט והעקרב. אבל גם הוא אינו אלא נציגה של שכבה אחת, של דמות המופת שבעם: תלמיד חכם.

ימיה הביניים שלנו — כשל אירופה המזרחית כולה — נמשכו כמעט עד למחציתה של המאה שחלפה. מה שהיה הנזיר — כדמות מופת — לנצרות המערבית בימי הביניים, היה לנו התלמיד חכם. בימינו הוא משתרך בצדי דרכים, מעין זכר לחורבן, שריד אכזוטי; פסקה חיותו, פסקו דובשו ועוקצו. ואנו נוטים לשכוח, שהלמדן היה טיפוס סוציאלי מקורי ביותר והוסיף קייחוד בולט ליהדות הפולנית-אשכנזית. מעמדם החברתי (ודוק: של למדנים ולא של אנשי כהונה) בסולם המעלות החברתי היה מיוחד במינו, ואין לו אח ודוגמה באירופה הנוצרית. אמהות היו שרות על גדי הזהב הסותר בשקדים וצימוקים, ועל הבן שילמד תורה הרבה; גבירים היו משיאים בנותיהם אף לבחורי ישיבה עניים אם עילויים היו, יחוס אבות ויחוס ממון הרכינו ראש לפני כתר תורה. והדברים ידועים גם ידועים מאוד. אלא מה שהפך להיות ברבות הימים רומאנטיקה כוזבת, היה בשעתו מציאות לאמיתה, אם יפה היא בעינינו ואם לאו. אם יפה היא בעינינו ואם לאו. שהרי אין לך טעות גסה ופוגמת ביסודותיה של ראייה היסטורית מזו שבאומדן דורות קודמים על פי קואורדינטת-ערכים בת זמננו. חייב אתה להעריך כל תקופה במסגרת ערכיה ומיבנה הכלכלי והחברתי. אין תקופה "קופצת מעור" רה". שום בר דעת לא יציג כלפי אנשי המאה הי"ב תביעות שהוא תובע מאנשי המאה העשרים, ותהא זו איולת להטיל על אנשי ימי

הביניים שלנו את אמות-המידה הנהוגות בידינו כיום. יסודות חייהם של ליבוש הקצב ויודיל חסיד, נטע העגלון ופלטיאל המוזג, אביגדור הפרנס ור' ואוי שור שונים היו מעיקרם מאלה שלנו, בעיותיהם שונות ושונות אבני הבוחן שבידם. המון בית-ישראל במדינת הקיריה בדורו של הצדיק מאפטא (ושאר ג' או ד' ארצות לפנים) היה ההמון של מגשה חיים החנווני, שפרנסתו תלויה על בלימה ולעת צרה יוצא הוא לקבוץ על יד, של יישובניקים ומוזגנים וחוכרים, של חובשי בית המדרש, של פרנסים מתנשאים. אגב, אין לטעון כי חייהם של ההמונים היהודים בדורות ההם, מורשתם הרוחנית, השכלתם ורמתם המוסרית ונימוסיהם נפלו מבחינה כלשהי מחייהם, נימוסיהם וכו' של גויי הארצות שכניהם. אפשר והיו חדגוניים יותר, ולא באקראי, בפרספקטיבה של זמננו נראים חיים אלה דלים מאד, אולם מנקודת המצפה של הדורות ההם נראה הכל באור אחר ובפרופורציות אחרות.

ועיקר חשוב הוא ביצירתו של שיי עגנון, כי לעולם שואף הוא לראות את ברואיו בעיניהם שלהם, לדבר בלשונם ולהגות במפורש את מחשבותיהם. ובכוח זה נעשה למתאר הקלאסי של "ימי הביניים" שלנו. אלא שליד עולמם הפנימי של הגיבורים מצוי גם עולמו הפנימי מי של המחבר עצמו. התיאור האובייקטיבי לעולם אינו נבלע כליל בתוך היחס הסובייקטיבי של היוצר לנושאו. דומה, כי ברבות הימים חל תהליך הזדהות של המחבר עם הנושא, הוא נעשה שבוי בידי יצירתו, בחינת מתוך שלא לשמה בא לשמה. כשיצא שיי עגנון, בתקופה מאוחרת יותר, אל נושאים אקטואליים יותר לפי זמנם, אף על פי שאמר לתאר גם את בני הדור הזה בעיניהם שלהם וכו', כבר שפך עליהם, מרצונו או בעל-כרחו, מרות העבר וממושגי העבר. לפי כך אף חייבים אנו להבדיל הבדלה מפורשת בין יצירותיו המטפלות בעבר הרחוק לבין אלה העוסקות בעבר הקרוב.

כל אמן קשור בטבורו לחוג חברתי מסוים, יונק ממנו ומייצג את עולמו. עגנון משמש פה לשכבת הלמדנים ותלמידי החכמים בישראל, מבטא את הליכותיה ושאירותיה. דוֹק ותמצא כי מתוכה לקח את מרבית גיבוריו הראשיים בסיפוריו על העבר. שכבה זו לא היתה לגמרי בין-מעמדית, כעין ברייה בפני עצמה, ואף לא אחידה. תהום רובצת בין הבחור שב"מחמת המציק" ור' ישראל שלמה הפרנס, בין יודיל בטלן ור' יודיל נתנוון; וכן מפוצלת היא לטיפוס-מופת ובני-טיפוסים שונים, תמימים וקפדנים, נמוכים מגי עשב ונוהגי שררה, גבירים אדירים ודלים אביונים, פשוטי-עם ובני מרומי-עם. הצד השווה שבהם הוא אותו אידיאל תרבותי עצמו. שהרי אין לתפוס תרבות

כהכרזה אידיאולוגית בלבד, עיקר פוליטי או סוציאלי שאדם נשבע לו, וגם לא כסגנון ספרותי ואמנותי קצר ימים; תרבות הריהי מיבנה חברתי ונוסח חיים, מערכת מצוות ואיסורים, מוסכמות והרגלים, בדי-חה ופאטוס, כוחות אי-ראציונאליים ודרך הסברתם הראציונאלית, רפלקסים ותגובות טיפוסיות, המטביעים חותמם על חייו של אדם מן העריסה ועד לגסיסה, בחול ובחג, במלאכה ובנופש. תלמידי חכמים ולמדנים, בהיותם השכבה המקורית לשעבר בעם, חוג הסגולה שבו, אפייניים הם ביותר לעברנו ותרבותו.

במרכז סיפוריו של ש"י עגנון עומדים איפוא "כלי קודש", נכון יותר המשמשים בקודש. לא משלח יד, כי אם שליחות. הפרנסה ודאגות הפרנסה הן רק טפל לעיקר, דבר שהאדם הישראלי דש אותו בעקביו. טובה "תורה עם סחורה", אבל התורה היא הנותנת. ר' יודיל בטלן ו"שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו", הנלכבים העולים לאה"ק, גרשום הנידח וזקנו של חמדת, רבי יוסף ורבי אשר ברוך, כולם מחומר אחד קורצו. אחד הממית עצמו באהלה של תורה ואוכל לחם צר ואחד המקיים את התורה מתוך רווחה וזוכה לשני שולחנות. שהרי תכלית חייו של אדם מישראל הוא לימוד התורה, תורה לשמה. "פרש רבי יודיל כפיו בשמחה ואמר: חכמות בחוץ תרונה. אין לך דבר נאה בעולם כקול התורה... אין לך דבר נאה בעולם מדף גמרא, כל-שכן בלילי טבת הארוכים שהגוף נהנה מן התורה כפליים...". (הכנסת כלה). ואפילו המשומד בכפר "חייך ואמר: התורה היא מתוקה מאוד. השתמדתי קצת והריני יושב ולומד תורה במנוחה". כך ר' יודיל הרך כקנה, כך ר' משה פנחס הקשה כצור, שעקיצתו עקיצת נחש, כך בעל-דבבא שלו וכך המחבר המתרפק בגעגועיו על העבר: "כשהיינו לומדים תורה בנעורינו יודעים היינו שכל מה שכתוב בתורה קיים לעולם. וכל שוקו של כל אחד ואחד מעמנו היה לסגל מצוות ומעשים טובים האמורים בתורה" ("תמול שלשום"). עולם מכושף הוא של עם-הספר, מאגיה-של-דפוס שלטת כאן בלי מצרים: "אוי, פתאום תצא חיה רעה מן העיר, הזאב והארי והדוב והנמר וה ברדלס והנחש שבסנהדרין...". "התורה היא ציור העולם, והעולם מת-נהג לפי המידות שהתורה נדרשת בהן." כי התורה אינה מקצוע בחיים, ואין היא מעל לחיים. היא החיים עצמם, תכליתם וטעמם ומתי-קותם, ואין להבדיל ביניהם. יחס כזה ללימוד הוא קו סגולה ליהדות האשכנזית, ולבני סגולה שבה — תלמידי חכמים.

אגב, לא מתוך נאמנות של כרוניסטן גודש עגנון את סיפוריו במראי מקומות מדויקים. דף הגמרא, סידורו ומספרו, הם חלק טבעי

ביותר מנוף החיים הפנימי, הם שייכים אורגנית למנגנון הנפש ודרכי הגבתה. כל מאוץ חיצון כבר הוא מרומז אצל ראשונים או אחרונים, הפסוקים שולטים עליו על האדם, גדחקים וכובשים אותו. הפסוק והמדרש צצים ועולים מעצמם מכוח האסוציאציה הכפויה וגוררים אב-טומאטית א.נ. מראה-המקום, לפעמים בתוספת של אחד מששים של גאווה למדגית.

יש המקטרגים על עגנון כי צייר אידיליה מזויפת של העבר, ולא היא. תמצית של תרבות דורות היא, התרבות העממית והשליטה בימי הביניים שלנו, ששלוחותיה מגיעות עד ימינו. (ועדיין לא זכתה, מחמת נסיבות היסטוריות שאין כאן המקום לעמוד עליהן, שום תטיבה תרבותית להאריך ימים כמוה וללבוש עור וגידים של נוסח-זיים. רק ארץ ישראל החדשה יש לה הסיכוי האובייקטיבי לרשת אותה, ואף להתחרות בה). אולם מהו הגשר המבריק את נכסי העבר עם דורות היורשים?

על אף ריבוי פניה והיקפה הגדול, עשויה יצירתו של עגנון מק-שה אחד ונושאייה קשורים אורגנית זה בזה. הוא פותח בקדומותיה של פולין „עת נפל פתק מן השמים: לכו לפולין... וימצאו יער צומח עצים ועל כל עץ מסכת אחת ממסכתות השם... הלא הוא אצל לובלין“; תקופת ועד ד' ארצות, כשהפרנס ר' ישראל שלמה נהג שררה ביד רמה וכמה וכמה גבירים וחוכרים נהנו מחסדי הפריץ; ראשיתה של החסינות ועמידתה מול חרמות ונגישות של המתנגדים („אמר רב המדינה:... ציויתי שיגזרו לו פאה אחת וחצי זקנו למען ישמעו ויראו“); דורם של הצדיק מאפטא והעשיל המשכיל („ובירך אותו שימצא חתנים בריאים כגויים עם נשמה ישראלית“); צעדיה הראשונים של הציונות כגאליציה, המדשדשת עד ברכיה במליצות („באנו לכבוד פרעות והנה נשף חשק“); „אנשי גאולתנו בני העלייה השנייה“, ועד לדור אחרון התם לגווע, כפי שראה אותו „אורח נטה ללון“. הוה אומר, כל השל-בים וציוני הדרך בתולדותינו במאות השנים האחרונות, להוציא תהנה אחת: תקופת ההשכלה ומלחמותיה. עגנון צרר דורות ראשונים ואחרונים בצרור חיים אחד ועשה תולדותיהם תולדות משפחה אחת. מלבד ביאליק אין שני בספרותנו הצמוד ודבוק בדביקות גדולה כל כך למחוז ילדותו כשי עגנון. כל הדרכים מוליכות אל שבוש וכל הדרכים מסתעפות ממנה. „מי שנולד בה וגדל בה וחי בה הוא בלבד יודע להגות את השם הזה בכל אותיותיו“; „נטל חברי את ידי ואמר:... כל חיבתך לארץ ישראל באה לך משבוש, מפני שאתה אוהב את עירך אתה אוהב את ארץ ישראל... ראה אתה מבקש? אילמלא

אהבת את שבוש כלום היית מטפל בה כל ימך, כלום היית מחטט מצבות לגלות צפונות? ("אורת גטה ללון"). בפיה של אשה מפשר-טי העם, שוסטר, שם עגנון את כל הכיסופים וההתרפקות על גוה הילדות: "...מחלה זו אינה באה כשאר התחלואים, שמתקלקלים כלי הדם, אלא רוח אחת יש בעולם ונטפלת לו. לאדם שנתרחק ממקום לידתו והיא באה ויושבת על פתחי לבו...", "...נפשך חשקה לאכול פרי מן האילנות שבעירנו... הנאה זו, מיטיבי, אין אדם נהנה אלא בעירו שנולד בה. בתוך כך אתה שומע ציוצה של צפור שאף היא נולדה בעירך באותו אילן שאתה אוכל פירותיו. לעומתה של ציפור עונות הנערות בשדה..." וכך חוזר ומטעים עדה-מלך: "שאל חמדת את יצחק כשהיו לבדם: מה חדשות אתה שומע משם? (משם, כלומר מגאליציה) ועיניו נתערפלו כאדם שזוכר מקום חביב..." (תמול שלשום).

בעיניים מעורפלות ומעולפות-אהבה הופך עגנון בתולדות עיר ילותו, כדפוס דוגמא לעיירות גאליציה. כאן שורשו. כאן הבית. רק בן עיירה ולא יליד כרכים יכול לתאר כך את החיים. בית יעקוב אינו אלא העיירה-המשפחה שבוש, נפוצותיה בברודי ובווינא, ביפו ובירושלים. הוא עוקב אחרי עליותיה וירידותיה, שמח בגדולתה ומתייסר בשפלותה, נוצר קדומותיה ומחטט במצבותיה. מכאן הפלאס-טיות הרבה שבתיאוריו, הרגיונאליות שבהם, הידיעה האינטימית ביותר של כל הפכים הקטנים, החמימות המציפה את הלב למראה כל חפץ שנגעה בו יד אבות, מנהגות מקובלים בידיהם, עקבות שהשאיר מידרך כף רגלם, מאורעות שאירעו להם ביזלוביץ ובלשקוביץ, ביאסי, ברודי ולמברג, בנוה צדק ומחניים. זר לא יבין זאת, כי הדביקות המשפחתית היא נחלת בני הבית בלבד, רק של אלה ששלשלת היוח-סין ואלבום-המשפחה פתוחים לפניהם, ונהירים להם כל הקרובים וקרובי-הקרובים על בגדיהם, פרנסותיהם, צאצאיהם וגורלותיהם. לפי כך אין כביכול מוקדם ומאוחר ביצירתו, ורשאי אתה לנהוג בה לפי הכלל: דבריו עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר, הסתום כאן יתפרש לך להלן.

יודעים אנו את שרשרת-היוחסים של חמדת, וכמה וכמה שמואל-יוסף נקרו לנו אם "בלבב ימים" ואם בשאר סיפורים; עקביה מזל ובלומה נאכט הם גיבורי "סיפור פשוט" ובדמי ימיה, אבל הדי קורותיהם נשמעים גם ב"אורח גטה ללון"; מתיקות ניגונו של גר-שום "הנידח" עולה מ"בלבב ימים"; "שאל רבי שמואל יוסף בנו של רבי שלום מרדכי הלוי את רבי משה: אמשר יודע אתה את הני-

גון שאמר בו רבי גרשום אחיך זכרונו לברכה את הפסוק הביאנו המלך חדריו"? ; מר הופמן שב"בנערינו ובזקנינו" רמו על בנו הקטן ואמר : "רואים אתם בחור זה... בראשונה הייתי אומר שהוא דומה למנשה חיים בעלה הראשון של קריינדיל טשארני" — הרי הם מיודעינו מ"והיה העקוב למישור". הקשר המשפחתי חורג מגבולות זמן, מקום ודורות: יצחק קומר חברנו שביפו וירושלים ("תמול של-שום") הוא מבני בנותיו של יודיל בטלן "שבהכנסת כלה": "שלושה דורות נתפרנסו מאוצרותיו של ר' יודיל חסיד זקנו, ודור רביעי גימר את נכסיו ולא הניחו לשמעון קומר אביו של יצחק בן בנה של בת בתו של ר' יודיל אפילו שירי שיריים"; על המשך מאורעותיהם של הרטמן וגרושתו ("פנים אחרות") ו"הרופא וגרושתו" אנו למדים מאותו דו"שיח שבין האורח וידידו ד"ר קובה מילך ב"אורח גטה ללון"; ואפילו הדמויות הטפלות לחלוטין, הצפות-ועולות כאילו דרך אגב, מוזכרות בסיפורים שונים והזדמנויות שונות — מיכל השמש וסבסטיאן מונטאג, ר' אבילי בורסקי וזקנו של חמדת, רוחמה ויעל חיות — והגשר השחור על נהר סטריפא.

נוהג זה שנוהג עגנון ביציריו נוהג "בלתי ספרותי" הוא לחלוטין. כך מופיעים אנשים רק בחיים; בדרכנו נקרים לנו אנשים לעשרות ולמאות. מיעוט שבמיעוט נשלב בתוך גורלנו ומאורעותינו, רוב מניינם נעלמים כלעומת שבאו. אבל הזכרון שומר באחת מפינותיו גם דמויות ארעי, הד פסיעותיהן ומוסר השכל ממעשיהן. אין אנו טורחים לטוות חוטי גורלן, לקרב רחוקים. הם נשארים באמצע כביכול. רק בבואנו לסכם פרשת חיים נזכרים אם לטוב ואם למוטב. כך עשה עגנון בהעלותו את גלגוליה של משפחת שבוש. של כנסת ישראל בגולת הקיריה בדורות האחרונים.

את תולדות המשפחה יש לפתוח ב"הכנסת כלה". כל שקדם לה בכרונוולוגיה חידושו בעיקר בסטיליזאציה. ביודיל חסיד מיצה עגנון טיפוס קלאסי ביותר, כפי שגיבשה אותו היהדות הפולנית-אשכנזית במשך דורות רבים מאוד, אולי מזמנו של ר' יהודה החסיד ועד המאה הי"ט (ושמא אין שם גיבורנו מקרי, כפי שאינם מקריים השמות מנשה ("משכית) חיים, בלומה נאכט, יצחק קומר, ועוד). הוא אינו תלמיד חכם בגלימה של משי, אשלא רברבא ובר אבהן ; איש-העם הוא, אך מקופלים בו כל רבדי הנפש וההגות של למדנים ופרושים, בעלי מוסר בישראל ויודעי חן, חובשי בית המדרש ועצורי גיטאות. יושב אוהל הוא, שהוויות אביו ורבה הן לו הוויות עולם, שלא עשה תורתו קרדום לחפור בו ועולמו מצומצם בד' אמות של הלכה ואגדה, בבלי

ירושלמי, ספרי. מוסר ואגדות חסידים — וסבור הוא כי עולם ומלואו כאן. דווקא מהיותו פרוש מעולם המעשה, מהיותו התגלמות קיצונית וחד-צדדית מאוד של רוח התקופה, אפשר לראותו כרפרזנטאנט התרבותי המובהק שלה. שהרי גם דון קישוט ורולאנד האביר, מנחם מנדל ופאן זאגלובה לא היו קיימים מעולם במציאות, ולידתם בלב יוצריהם. ואף על פי כן מייצגים הם את הרוח הצרופה של תקופתם יותר מבשר ודם ממש; חייהם חיים שמעל למציאות.

ודאי, בעיני דורנו הרי יודיל חסיד ושכמותו אינם מן הנלבבים כלל וכלל. הבטלן המתפלל בבית המדרש הישן בקרן זווית דרומית-מערבית והוא פרוש מהוויות עולם, הגיגיו סובבים סביב נפשו וצדקתה — הבטלן נראה לנו קאריקאטורה של אדם. בגדיו מרופטים מחמת רשלנות ושערו פרוע (והחסיד בעל צורה, שופריה דיוסף, ומיום שעמד על דעתו לא שלט מסרק בזקנו, ושער זקנו מדובלל ומסובך בשער פיאותיו כדי למזג מידת-הדין, היינו שערות-הפיאות במידת-הרחמים, היינו שער הזקן), אינו עוסק ביישובו של עולם, עול הפרנסה מוטל על אשתו המסכנה והוא כעורב מתאכזר על בנותיו ואינו דואג למזור נותיהן ולתכליתן. מה מידה אנושית היא זאת שאדם חפשי לנפשו כצפור דרור לעסוק בתורה ולכוון כוונות והוא משתמט מחובה ראשונה כלפי אשתו ובניו? אדם זה ושכמותו שעגו עוגה סביבם וצימ-צמו הוויתם צימצום חמור כל כך, דומים עלינו כאותם צמחים המ-צמצמים עליהם עד שהופכים לקוצים דוקרניים. תנועת התחייה שלנו, ההומאניזם היהודי, אסרה מלחמת-קודש על בטלנות זו ורדפתה עד חרמה. את הבטלן אמרה לעשות לאיש מעשה, לפרוץ ד' אמות של הלכה ואגדה ולהרחיב את אפקי הראייה, לכבוש מרחבי נפש חדשים, להחיות יצרים שנתנוונו.

כך בעיני דורנו. אולם כבר אמרנו: לא כך בעיני הדורות ההם. שהרי זה הדור של תחילת-ראשיתה של ההשכלה כשהעשיל המשכיל הוא יוצא דופן בעיירה, אחד ויחיד, וכל תורתו היא: „היזהרו שתל-מדו חכמה ומליצה ודקדוק — שהדקדוק הוא יסוד עולם“. הנוכל לקטרג על עגנון שתיאר כהוויתו את שהיה? דור אחד לאחר מכן, כשניבעו בקיעים בחומה, כש„ההשכלה“ החלה עושה לה נפשות, וניתנו שתי ברירות, לפחות, — נשתנתה הראייה מן הקצה אל הקצה. ביחס לתקופה זו חובה היא להכריע, לחלק בצורה אחרת לגמרי את הצבעים, לאסוף את האור והצל. אבל דווקא על תקופה זו של מל-חמות ההשכלה פוסח עגנון ודולג עליה, ולא באקראי. כי אין הוא רוצה בהכרעה. בכונה תחילה מתאר עגנון את עולמם וקנינים ולא

את עולם־האבות, כשם שמבקש הוא תמיד מפלט אצל זקנו ולא אצל אביו ומעלה אותו לדרגת סמל.

קרובה איפוא ללבנו אהבת ארץ ישראל של הנלכבים העולים לאהיק, אהובים עלינו כל מחונני עפרה וכל מנעימי אגדותיה, בזכותם הגענו גם אנו עד הלום; קרובים ללבנו החסידים והחסידות שב„ה־נידח“, כשעדיין לא נסתלפה דמותה של החסידות, והיא תנועה לוחמת המביאה נתמה לפשוטי־עם, בטרם השלימה עם פרנסים תקיפים ורבני מדינה. מכבדים אנו עוז־אפיים של ר' משה־פנחס, היישור־בניק העיקש הממית עצמו באהלה של תורה ואינו מוחל על כבודו לא בזה ולא בבא, של ר' יודיל חסיד העקבי בתמימותו ואדוק באמו־נתו, של אביגדור הפרנס התקיף ושל גרשום התקיף על פי דרכו, — כולם אנשים־גברים, שהתייחסו לחיים ברצינות גדולה מאוד, קנאים לתורתם ומקדשים את שמה ברבים או בצנעא. הם ידעו מסירות גפש מהי. היודעים זאת גם הדורות הבאים? איזה ערכי־מורשה הטיל עגנון עליהם, מי הם היורשים?

כבר הדגשנו: התיאור האובייקטיבי לעולם אינו נבלע כליל בתוך היחס הסובייקטיבי של היוצר לנושא. ברבות הימים חל תהליך של הזדהות המחבר עם הנושא, הוא געשה שבוי בידי יצירתו שלו. כשבא עגנון לתאר את חיי היהודים בזמנו, אף על פי שאמר לתאר את בני הדור בעיניהם שלהם, כבר שפך עליהם מרוח העבר וממור־שגי העבר. „נצטמצם חללו של בית המדרש בתוך גלגל עינו של אותו אדם ואור מצותצח ומסונן הבהיק משם“. את אורו של בית המדרש הישן זורע עגנון על כל יצירותיו והוא מנסה להאיר בו גם את הימים הבאים. אבל דבר נפל בישראל ומה שהיה לא יהיה עוד. „נניח את הדברים עד לביאת הגואל“, ומאחר שזה מתמהמה לבוא רושם הוא את גלגוליה של כנסת ישראל, את שקיעת הישן, את החור־רבות ואת הבית החדש העומד בבניינו. לא נוכל להגיד, כי אותה מידה של חריפות־ראייה עומדת לו גם ביחס לדורות הצעירים. „הקדוש ברוך הוא נותן פרוזמא על עיני כדי שלא אראה את בריו־קינו בקלקלתם, וכשהוא מעביר פרוזמא מעיני הן רואות את שאין כל עין משגיחה בו.“ אלא שעל פי רוב הפרוזמא מכסה את עינו של היוצר בעודו צופה לעבר, והיא מועברת ממנה כשאספקלריית־ההווה נגד עיניו. טעמים אובייקטיביים לכך, וטעמים סובייקטיביים.

אליבא דעגנון, עולמם של האבות (נכון יותר: של הזקנים) ועו־למם של הבנים — זה של האבות עדיף. ראשונים ניתנים בכל שיעור קומתם הרוחנית, אנשי אוסי חצובים בחומר קשהו יונקים הם מעולם

האצילות; ואילו הבנים — מעולם העשייה השפל. לא רק הדביקות בעבר גורמת לכך. עצם החומר האובייקטיבי הוא הנותן. האבות הלכו בדרך כל הארץ, ורשאי אתה להציב מצבה על קברם, להפליג במניין שבחיהם או מומיהם. אם כך ואם כך אישיות בשילה ומוגמרה לפניך. משל לבניין, ולוא גם מט לנפול, אבל תכניתו ומערכת חדריו, מבואותיו ומסדרונו ידועים לך יפה, ושוכן בו גזע אנשים מוכר על הרגליו, נימוסיו תלאותיו ותלומותיו. וכאלה הם ר' יודיל בטלן וישראל שלמה הפרנס, ר' אביגדור הזקן ותנוגיה הפלאי, ר' אלתר המוהל ושמעון אלי, כל אחד על-פני דרכו תקיף-אופי, ישר-דרך, עקבי. קלסתר פניהם ברור ומוצק, וכל מעשיהם במחשבה תחילה, וחיהם שיש בהם חוט-שדרה, מוסדרים ומתוכנים. ואילו עולמם של הבנים משול לבית העומד בעצם בניינו, ציבורי חמרים צבורים בקרפיף, פטישים הולמים על הפיגומים, ובנאים שידיהם מלוכלכות בחומר ובסיד שוק-דים על המלאכה. מי הם הבריות שידורו בחוכו וכיצד יכלכלו מע-שיהם? מיהוא הדור החדש?

דומה, שבכל הספרות העברית לא תמצא כתב-אשמה חמור על התנועה הציונית הצעירה בגאליציה כמו ב„נערינו ובזקנינו“. איזה עולם קטן! כל אותם וייכסלים ודייכסלים, זילברים וגולדים, זאלצמונ-דים ומונדשפילים, אוברשנקלים ונוטקיסים, היונקים חכמתם מעריי-הבירה וינא ולמברג, מבזים את הישן ומתפטמים במליצות החדש — נמושות הם, גוצי נפש, הניזונים משיירי שולחן-מורשת, עפרם הוצבר כביכול מחורבות בתים הרבה ולכלל בית משלהם לא הגיעו. זהו דורנפל, מדבר גבוהה, חלול, קרתנים המהלכים בגדולות, אבו-תיה הכשרים של הפיליסטריות הציונית. חובשי בית המדרש, הנח-באים בצל, עדיין לא נמר ריחם ויש בהם מאותה תמימות נלבבת של מתמשכלים בטרם נתפקרו לגמרי. אולם בני בעלי בתים אלה מה גדולה התבטלותם העצמית בפני מי שעתיד להיות דוקטור ועורך דין, שאינו יודע צורת אלף ואינו מתאוה לדעתה. כאן אין לא משאת נפש ולא מסירות נפש ולא כוח האופי. „אין לומר ששבוש חסרה היתה אידיאליסטים, אבל בינינו לבין עצמנו בכמה עלה להם הדבר? אדם שקנה מניה ולקח שקל ושילם מעות חודש חמישה ועש-רים צ"ל לחבורת ציון נקרא חבר טוב“ („אורח נטה ללון“). „שאלנו את חברינו שבאו: במה עסקתם כל הלילה? והשיבו לנו: בש"ס קטן. אמר פאול קרקפתא: אני זכיתי בעשרים צ"ל, ועמד ושתק מתוך עניות. הוסיף מר נוטקים: וחציין נתן לקופה הלאומית. פאול קרקפתא צינאי נאמן, בכל מקום הוא מעלה את ציון על לבו...“

(„בנצרינו ובזקניו“). זוהי אותה רוח עצמה השוררת בחזר הבילי-
יארד ב„תמול שלשום“ ובקלוב הציוני ב„סיפור פשוט“.
לא טוב מהם עולם האבות, המאבד כאן את אופיו האידיאלי
ומתגלה במערומיו הריאליים: סבאסטיאן מונטאג כנציגם הפוליטי
ורבה של פיטשיריץ כרפרזנטאנט הרוחני. חסידיים שוטים וחסידיים
שנתפראו, מחלוקת בין בלו ורחמנא ליצלן, שמשות שבורות ודי-
בורי שטות. עלובים ברות וענייים בחומר. כך „טובי העיר“ וכך „בני
טובים“, היוצאים משבוש ללוות את מנהיגנו ד״ר דוידסון ודרך אגב
להגן על יהודי פיטשיריץ מפני פרעות.

„וכאן ראוי להזכיר בחזר אחד מבחורי ישראל שהיה עמנו באר-
תה נסיעה. באמת כבר נכלל בחוג השני, היינו בבעלי המלאכה וכ-
יוצא...“ בחזר זה הוא אלכסנדר הפועל הבונדאי, לא מבני טובים חס
ושלום. הוא האחד ויחיד המגן על כבודם של ישראל, המחרף נפשו
בפשטות, הדמות האחת המבריקה בצניעותה בין הפטפטנים הרבים.
בפסוק קצר אחד, קולע להפליא, ביטא עגנון את מהותה הפנימית
של הציונות הגאליצאית ההיא: „באנו לכבוד (!) פרעות והנה גשף-
חשק“. אותה הליכה של נוער שבוש להציל יהודים מידי רשעי גויים
מתעלית כאן לדרגת סמל לדור שלם. היא מסתיימת באכילת לביבות
וב„ש״ס קטן“, בעגבים על נערת המזונן, בנשף כחול-לבן ובפוסטה
מעופפת. קורנליה (היא קריינדל טשארני) מדקלמת ודייכסל נואם.
בדרך חזרה לשבוש מזדמנים זה עם זה: דייכסל עם צרור פרחים
בידו ואלכסנדר הבונדאי האסור בשלשלאות. „הכבלים עתיקים היו
וכבר העלו חלודה והיו אדומים כדם... ניתז דמו על הכבלים... אבל
פרחיו של מר דייכסל היו חדשים ורעננים...“

לאחר שנים רבות חזר המחבר לראות את עיר ילדותו. את שראה
סיפר בספר שיצא לאור שנים מועטות לפני חורבנו הגדול. הוא
ראה שקיעה זאת בכל חריפותה, הוא היה עד לגויעה שקדמה
למיתה. דומה שבכל ספרותנו, בשתי הלשונות, אין תיאור קודר
ומימשך כל כך. שמים של סתיו פרושים מלמעלה, חורבות של בתים
מלבשים את הרחובות למטה, איגנאץ נטול-החוטם משרך דרכו בנוף
העגום, כנגדו יוצאים גומוביץ הגידם ודניאל ב״ח הקיטע. עיר של
בעלי-מום, של „קדישים“, של צינת חורף. נסתלקה השכינה, גזה
תפארת הנעורים. קשים מזונותיו של אדם מישראל, קול חתן וקול
כלה לא יישמע בחוצות, בגד לא ייתפר, ילד לא יגיח מרחם אמו.
„מרושלים תלויים השמים, ספק שמים, ספק עבים, מטפטפין טפין
טפין ויורדים כמחטים שהעלו חלודה... עדיין לא הגיע החורף וכבר

בופו של אדם צונן. כפויי ראש עומדים סוסייהם ומסתכלים בקרקע, שאתמול היתה שמחה והיום היא עצובה...”

אכזרית היא הקונפרונטציה עם עולם הילדות. דלות תחת שפע, חורבות תחת בתים, נכר תחת מולדת. וגדול מהם החורבן ברוח. המפתח של בית המדרש הישן הופקד בידי אורח נטה ללון, כי אין דורש לפתחו. בצדי דרכים משתרכים עדיין לייבטשי בודנהויו המשכיל, המרא דאתרא מרת שרה האלמנה המיוחסת, זכריה רוזין בעל שלשלת היוחסין עד להאי גאון והתלמיד חכם המובהק רבי חיים. את הבית מאכלס „דור זה שהולך ובא” — אנשים קלוקלים חסרי פרצוף, דוליק ולוליק, באבטשי והסוכן הנוסע, צווירן ודויד משה. מגן התורה הוא פנחס אריה העסקן האגודאי, שכל גדלותו היא בקיאותו בעתונים, ויורשם של הוויכסלים ודייכסלים הוא בחור פלוני ה„בקי” בארץ־ישראל („מיד הראה לי שס”ה תזכירים ורמ”ח קונטרסים ותתקצ”ט עלונים, מלבד עתונים וירחונים שונים. והסביר לי בנעימה שהוא נוסע ממקום למקום ומארגן ארגונים וכו’”), אותם הדברים שהיו שמחים בשעתם, היום הם טפלים ומשועממים. לא סימני התפוררות של הווי מסורתי ותמורות כב„סיפור פשוט” וב„נערינו וזקנינו”, לא הסתיידות עורקים בגוף בלה מזוקן שאין לו תקנה.

המצויים עוד כוחות חיוניים בשבוש? אין לה שיוור לשבוש אלא כמה וכמה ישרי דרך וישרי לב מבין הצעירים. אלה הם הנערים והנערות המעטים שיצאו להכשרה לכפר הסמוך, וביתו של ירוחם חפשי, פועל הכבישים היהודי היחיד, קומוניסט שגורש מארץ ישראל ומתגעגע עליה. וראה זה פלא: לבנו הרך שנולד נותן עגנון מתנה את מפתח בית המדרש הישן והשומם, הוא היחיד שנמצא כשר לרשת את סמל תפארת העבר.

המפתח הזה אבד עם האובדים. הנערים שהתכשרו לארץ ישראל הם היורשים היחידים. אולם לא הם הראשונים, ולא הם הניחו את היסודות לארץ ישראל החדשה. קדם להם דורם של „אנשי גאולתנו בני העלייה השנייה”.

עם כל העושר הרב שבתיאורי העלייה השנייה ב„תמול שלשום” — גיבוריה הראשיים מצוירים רק ככדרך אגב. הובטח לנו עוד ספר על „מעשי אחינו ואחיותינו בני אל חי עם ה’ העובדים את אדמת ישראל לשם ולתהילה ולתפארת”. אלה שהתמידו והמשיכו, שקנו עולמם ובנו עולמם, ברנר וגורדון, נאמני ארץ שבעין גנים ומנחם הרב, חבויים לפי שעה בצל מעשיהם של יצחק קומר, אנשי ירושלים

ובוניה של תל אביב. עולם זה של המייסדים חסר עדיין דמויות קלאסיות וחצובות בסלע, כמצויים בסיפוריו של עגנון על העבר. שהרי אין לבקש אותן בעולם־העופר של העלייה השנייה, כשהכל נע ונד ובלתי יציב, בין אנייה לאנייה הבאה ונוטלת תשעים אחוז ממה שהביאה ארצה, שהפרוץ מרובה בה לאין שיעור מהעומד, של ציבור רווקים העוסק במזמוטי אהבים, כשתינוק הוא בבל ימצא והכל תוסס ומעורפל ומתרקם בחיק העתיד.

גיבורו של „תמול שלשום“ הוא יצחק קומר ואין הוא בין בוני החיים החדשים. הוא נטה מדרכו, ובדין נפל בדרכו. הוא עלה לארץ ישראל לעבוד את אדמתה, ושב לסימטאותיה של ירושלים העתיקה, לבתי כולל אונגארן. ושם אין המשך יוצר לחיים יהודיים. שם מושלים בכיפה ר' פייש ור' גרונם יקום פורקן; ר' אלתר המוהל צמוד למיטת חליו ו„כלים שבורים“ מאכלסים את הדרך לכותל המערבי. כסטרא אחרא שלו, בלק הכלב שנשתטה, נמשך גם הוא אל מאה שערים, רחוב היהודים, ונמצא מגורש אל שכונת הגויים. פני הדור כפני הכלב. יצחק נשאר באמצע, נודד בעולם התוהו. עולם חדש לא בנה ובבית הישן והמעופש אין לחיות עוד. „דור זה שחיים חדשים לא חידש ומן הישן נתרחק, כיון שרואה עצמו ערום נוטל בגד שנשתייר לו מאבותיו ומתכסה בו. והוא אינו יודע שכל זמן שהבגד היה בידי אבותיו היו משמרים אותו מן העש ומן האבק והיה כל יום כחדש והיה מחמם בצינה ומציל מן השרב. ואילו הבנים לא שמרו עליו מן העש ולא נייערו אותו מן האבק, לא די שאינם מחמם אלא מעלה אבק. באמת אף רבי גרונם לבוש קרעים, אלא שאין קרעיו ניכרים מחמת האבק.“

הסב והנכד, ר' יודיל חסיד ויצחק קומר, דומים זה לזה. הצד השווה שבהם ששניהם נושאים בלבם עולם אידיאלי ומטופת. אולם מכריע צד השוני. הראשון צועד על קרקע יציבה, בטחונו לעולם אינו מעורער, שהרי „התורה היא ציור העולם והעולם מתנהג לפי המידות שהתורה נדרשת בהן“. ההשגחה הפרטית שומרת את צעדיו והוא אינו יודע טעמם של ספיקות. „אין אדם יודע מה טוב ומה אינו טוב, אלא לאחר שנעשה מעשה יכול לומר יפה עשיתי, שאילו לא היה יפה בעיני המקום — לא היה מניחני לעשות...“, „אני עשיתי את שלי ואם אין הקב"ה רוצה — מה לי להכניס את עצמי בעסק זה...“; ר' יודיל אינו מתירא מפני השקצים הרוגמים אותו באבנים, כי כבר התפלל תפילת הדרך, ושלמה־יעקב („מיטתו של שלמה־יעקב“) אינו חושש מפני הערב הממשמש ובא, שהרי „כל זמן שלא

התפללו על הטל אין מביאין ראייה מן השמש". יצחק קומר אמנם גם הוא מודרך חזון: „כנווה ברכה נראתה לו הארץ ויושביה כברוכי אלוקים... כשהוא יום חורשים וזורעים ונוטעים וקוצרים ובוצרים ומוסקים... ולעתותי ערב כל אחד ואחד יושב לו איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו..." וגו'. שניהם מדמים להם דמיונותיהם ממקום שלבם חפץ. אבל הנכד חסר את הבטחון, את העקביות ואת האמונה העמוקה. עולמו רופף ועשוי טלאים וקרעים. הוא אובד דרך, חלומות רעים מבעותים אותו. לא משום דברים שבאמונה הוא מזלזל במצוות מעשיות ולא משום משברה של נפש הוא חוזר בתשובה. נמצא הוא בין „חברינו" אנשי העלייה השנייה — הוא אחד כמותם, נקלע הוא לבין סימטאותיו של היישוב הישן — הוא אחד כמותם. אדם חסר חוט שדרה הוא, אכול פחדים ורגשי חרטה, פוסח תמיד על שתי הסעיפים, ואחריתו יפה לו, פתרון אורגני לאופיו: חיים שנפסקו באמצע.

רמזנו כאן על ניגוד אחד בולט שבין עולם האבות לבין עולם הבנים — הניגוד שבין היציבות לבין הרפיפות — ויש להבליט צמדי ניגודים אחרים, המקבילים לראשון. הניגוד הוא גם בין עולם הבטחון לבין עולם הספיקות, בין שלימות האמונה (ותמציתה: התמימות) לבין הרהורי מינות, בין מנוחת הנפש לבין מבוכת הנפש. אבל גם הניגוד בין מלכות הרעיונות לבין עולם המעשים. בין הקוטבים האלה סובבת יצירתו של עגנון. ביסודה הרי זו יצירה טראגית של אדם החי בדורם של הבנים, מתלבט כמותם, ונמשך בכוח עצום ובאמונה מעורערת אל עולם האבות. (וכבר עמדו על כך בחריפות ראייתם שנים ממבקרינו החשובים, דוב שטוק וד"ר ב. קורצווייל).

אחד הצדדים הקוסמים ביותר ביצירתו של ש"י עגנון, שלידתו בצמד הניגודים הנ"ל, הוא שילוב שני פנים ספרותיים, שרק לעתים רחוקות ביותר הם מזדמנים בכפיפה אחת. בנוהג שבעולם סופר אפי, המצייר יריעה רחבה של תקופה שלימה, — יצירתו זאת היא כולה מישור, כולה נגלה. האנשים המתהלכים בה — התקופה יפה להם והם יפים לתקופתם, ממצים הם את רוח הזמן וחכמת החיים שלו. בזה גדול כוחו של אפיקן והיא היא השלימות האורגנית ביצירתו. ואילו את יצירתו של עגנון חייב אתה לדרוש על דרך הפרד"ס. רשאי אתה להתעלם מהצד האפי, ולרכז את מבטך בגיבורים בלבד, במידת הפורח שבגורלם וברמזים לעולם שני ומקביל הקיים כאן, עולם סנימי וסמוי מן העין. כל קורא של עגנון יודע, כי הרצאת המאורעות ואת הכבד כשהוא נמס בהיתול הוטרני..." (תו מ ס מן בשם ג י ט ה).

כאן להלוטין לדיגראסיות הרבות, לא ה"מה" חשוב כי אם ה"איך", לא סיפור המעשה ואתרית הגיבורים אלא "בין סיפור לסיפור וסיפור באמצע חוץ מסיפור פלוני שהוא מעשה מפני עצמו".

כשם שאתה מדבר על טיפוס דיקאנסי או באלואקי, על אחדות אופיים היסודית של גיבורי דוסטויבסקי או קאפקא — כך רשאי אתה לדבר על טיפוסים עגנוניים מובהקים. לא זו בלבד שאהבתו של עגנון לעולם היא נתונה לתמימי לב וישרי דרך. התמימות היא ראש שבחיו של יודיל חסיד, אבל גם של חנוניה, של עובדיה בעל מום, אפילו של ראָכניץ ושל יצחק קומר. היפוכם הגמור הם "עסקנון, עסקנוביץ ועסקנסקי" הטוחנים ריק ורודפים הבל, מעשים ואינם עושים — בין אם הם באי כוח הוועד האודיסאי, ובין אם פאלק שפאלטלעדער, או מנהיגי ה"אגודה" או הדרשן ר' גרוגס יקום פורקן שבמאה שערים. אין למעלה מ"צדיק באמונתו יחיה", בכל אמונה. אולם התמימות עצמה היא מושג מורכב מאוד ובכל צריפותה וטהרתה מצאנו אותה אצל ר' יודיל חסיד בלבד. שאר בריות מנוחת נפשם נטרדת וגורל שונה לחלוטין מונה להם.

המקרה הוא, כי ביכורי פרי עטו של עגנון הם סיפורי העגינות, ואף שמו הספרותי נגזר מהם? עגינות — שהיא תוחלת ממושכת, יצרים שלא באו על סיפוקם, גורל של בדידות, חייהם של בני אדם התלויים על אכזבה. לא אנשים מאושרים מתהלכים בעולמו הספרותי של עגנון. אורבים להם העגינות והמבוכה, השגעון והמוות, ואין להם מפלט מגזר דינם. מדמים הם ליאבק עם גורלם, ואין הם יודעים כי הוא נתון מראש. בצורות שונות ובדרכים שונות חוזרת ונשנית הסיטואציה הפסיכולוגית של אנשים הקרובים מאוד לאשרם ולמטרתם, והוא משתמט מבין כפות ידיהם. "באותה שעה זלגה דמעה רותחת על רגלו הימנית שהיתה תלויה על המיטה וכך היה עומד" ("מיטתו של שלמה-יעקב"). אותה עמידה רפויה, אותה דמעה רותחת הבאה תחת מילוי משאלת הלב היא מנת חלקם של הרבה מגיבוריו הראשיים. הירשל ויצחק קומר, מנשה חיים והעשיל המשכיל, הרופא וגרושתו, בלומה נאכט ועקביא מזל, כולם אנשים אחים הם, וסימנים שאתה נותן בזה מצויים גם באחר. אנשים פאסיביים הם שמעולם לא הגיעו לידי החלטה גברית. הגורל מנחה אותם בחסדו או בשבטו, שלוחים הם של המקום או של הבריות. לעולם האחרים קובעים את גורלם, והם או שכופים ראשם ונכנעים או שמחכים לרמז מלמעלה להכריע בפרשת דרכים. לא הם נושאים אשה, אלא נישאים לאשה; לא הם כובשים להם את פרנסותיהם, אלא

היא מזדמנת לידם, כמעט על פי מקרה; לעולם הם מתלבטים ומתחבטים ומדושדשים במקום אחד ואינם באים לידי מעשה מרצון. כמה יגיעות הם יגיעים וכמה מחשבות הם הוגים לסייע בידי קרוביהם (יצחק, מנשה חיים), ואין מסתייע הדבר. ואם יש בהם גבורה — גבורה פאסיבית היא. אחידות זו של הטיפוסים הראשיים אין לידתה במיעוט יכולת לברוא אנשים אקטיביים, חיוניים, שופעי מרץ וכוח רצון. צדות ליכולת זו הן דמויות כמנחם־הרב, ר' אביגדור הפרנס, ישראל שלמה וראבינוביץ, המדת החזן ור' חיים מכניס אורחים. את הסיבה היסודית יש לבקש ברבדים עמוקים הרבה יותר.

מי קובע את דרך חייהם ואחריתם של גיבורי עגנון — אופיים או כת עליון? כיצד תפרש את מאורעותיהם: כורח פנימי או כורח חיצוני?

כמעט שנשתכח מאתנו כי בעיה זו יש לה משמעות רק לגבי האדם המודרני, לגבי נציגי המחשבה החילונית, והאישיות האחראית למעשיה, הרואה את העולם כשרשרת הגיונית של סיבות ומסובבים. דרכי מחשב קדומים יותר לא הקפידו כלל על ההבדלה הזאת. צא ועיין בטראגדיות יווניות עתיקות או בטרגדיות של שקספיר וזכרת כי טראגדיית־אופי היא שם בעת ובעונה אחת טראגדיית־גורל, ולשוא תבקש להפריד ביניהן. הן מקבילות זו לזו, הן חופפות זו את זו ואין לדעת מה קדם למה. באותו מסלול כפול עצמו מנחנו שיי עגנון, הקלאסיקן של ימי הביניים שלנו, של נציגיהם והפסיכור־לוגיה האינטימית שלהם. עולם החיצון תואם כאן להפליא את עולם הפנים.

לא מקרה הוא שיודיל חסיד הוא הדמות המושלמת ביותר אצל עגנון. הפאסיביות שלו, הרגשת העולם הפאטאליסטית שלו הולמות כאן לחלוטין את רוח התקופה ואת יסודות המחשב שלה. הוא והתקופה היו לבשר אחד. ורק קוצר ראות הוא לראות ב„הכנסת כלה“ יצירה ספרותית מקבילה ל„דון קישוט“, להשוות את יודיל ונטע לדון קישוט וסאנשו פאנסו. דון־קישוט עיקרו אדם אקטיבי הבא לידי התנגשות עם המציאות, בשעה שיודיל בטלן עיקרו אדם העוקף את המציאות ומפרש אותה כרצונו. יש מנהיג לבירה ואל לנו לחקור במופלא ממנו. כל דעביד רחמנא לטב עביד. אין אדם נוקף אצבע למטה עד שלא הכריזו עליו מלמעלה. יודיל אינו אלא שלוחו של מקום. „אני עשיתי את שלי ואם אין הקב"ה רוצה — מה לי להכניס עצמי בעסק זה?“ „הנהגתו של יתברך לעולם היא בצדק ובמשפט וברחמים ואין צורך כביכול בתירוץו של בשר ודם, שבהנהגה

עצמה כלול תירוצה... מימיו לא היה רבי יודיל סתם מקשן, אותו יום אפילו דברים שהם בגדר קושיא היה מקבל באהבה כדברים המותנים בהנהגה...“ נקל לנבון דעת, כי במלכות הפאטאליזם מתהלכות בריות פאטיביות שהן תוצאה ולא עילה, סיבה ולא מסבב. הם אינם פועלים; לעולם נפעלים הם.

כל זה היה לשעבר. בטוב העולם גדון, ובמלכות הבטחון היה מקום לאופטימיות, ואפילו למעשי ניסים. בזכותו של זרח התרנגול באה הישועה לשלוש בתולותיו של הבטלן, ר' חנניה עבר על מטפתו את הים הגדול, וגדיאל התינוק סותם פיות מקטרגים ומשטינים. כשנשתנו הדורות ואמונה אין — נתערער הבטחון, נטרדה מנוחת הנפש והאדם טרוף ספיקות.

האומנם העולם בטוב גדון? מפני מה מת יצחק כמעט למחרת חתוֹ נתו, מגשיכת כלב שוטה? „מפני מה נענש כל כך? וכי בשביל שנתגרה בכלב? והרי לא נתכוין אלא לשם שחוק“. בשאלה־מבוכה זו, החותמת את „תמול שלשום“ שאלה שעגנון העלה אותה מדעת ובכונה תחילה, ניכרת כל דרך התפתחותו של האמן, מסיפורי האמונה הראשונים ועד לתהייה שבאחרונים. האופטימיות מתגלגלת בפסימיות. עולמו של היוצר מתקדר. ומי ששואל ואין משיבים לו — מהלך בעולם הספיקות, אף במלכות האימים.

השאלה — שיש לה משמעות רק בתחומי הדת — נוגעת לפרט ולכלל. „כך היו מתכתשים באותו דבר שכל באי עולם מתכתשים בו מיום שנברא העולם ועד עכשיו... עד שאתן שואלות על שום מה עשה הקב"ה ליצחק ולשפרה... יודע הקדוש ברוך הוא מה הוא עושה, וכל מה שהוא עושה בדין הוא עושה, ואין לנו להרהר אחר דינו. ואם אנו מהרהרים, מה אנו מרויחים, טפשות פה ולא כלום... כלום יש בעולם נאה פישראל, ואף על פי כן אנו מוכים ולוקים. ואם יאמר לך אדם כל מיני טעמים, כלום ירווח לך?..."

לייבטשי בודנהויז, המשכיל הנלעג, הטורח לכתוב מחדש את התורה בחרוזים בשפתו של שילר, לפתע אור חדש זורח עליו, כשהוא טוען בתום לבו: „והלא כמה כשנשתדל להבין לא נבין... וכי אפשר להבין על שום מה הוא זועם כל כך? ואם חטאנו לו, כלום צריך הוא לירד עמנו לחיינו ולשלוח בנו כל חיציו? אין בי אפילו שמץ חוצפה או דומה לדומה... אבל מה אעשה, הלב הזה עדיין לא הגיע למעלת הפילוסופיא, והוא כואב ובוכה... דומה עלי שאין בעולם דבר כשורה, ואף העולם עצמו, אדוני היקר, אינו כשורה...“

פחות מכל מסוגלת הציניות להשיב תשובה לפשר המפולת

הגדולה ולפשר תלאות הפרט: „תיררים אלה יושבים בכרפים נאים ומסיילים להם בכל העולם ולנו הם אומרים שנודר כאן במקומותינו... כדי שנזכה למות על קידוש השם ולהשתבח בפני אומות העולם לומר להם, כמה נאים ישראל שמקבלים עליהם יסורים ונהרגים עליו. עשיו הורג בנו מפני שדרכו של תקיף לפשוט ידיו בחלש, באים הם ואומרים: הקדוש ברוך הוא רוצה לצרוף את ישראל...“ שהרי הציניות דרכה להתריס ולהתמרמר בלב מורתח, ואינה עושה אלא מחצית הדרך. השלמתה היא הכפירה. היא מתדפקת על לב, אבל אין נותנים לה כניסה. מגרשים אותה מבעד לדלת והיא פורצת במבואות עקיפין. השבוי בידי עצמו, בידי עולם שברא, מבקש לו מוצא אחר, את צידוק הדין. המאורעות הפוקדים אותנו אין לידתם במקרה. יש מנהיג לבירה, יש תכלית למעשיהם של הבריות, — אבל סמויה היא מעינינו ואין אנו יורדים לסוף דעתה. לא קשר של סיבה ומסובב קושר את מערכת החיים, לא הסתעפות מעשים שבהגיון, אלא הגזירה מלמעלה. בלי הרף חוזר עגנון אל בעיית המקרה והחוק: „איני אומר שמקרה היה כאן... אלא ודאי סיבה אחרת היתה כאן ואיני יודע מהי, שכבר למדתי מן הנסיון שאין מקרה בעולם, שכל המעשים מסיבתו יתברך, אלא שבני אדם בדו להם מלה זו, כדי שלא יצטרכו ליתן שבח והודיה למסבב הסיבות...“; „אף אני ואתם, אחים אהובים, יודעים שהכל מיחידו של עולם בא, אלא שאני ואתם מצרפים מעשיהם של בני אדם למעשיו, כאילו הוא והם שותפים לדבר...“; „וכי הכל תלוי במעשיו של אדם, וכי טובותיו ורעתו מסובבים על ידי פעולותיו? והלא יש לסיבה מסובב, ולמה נפרעין מן האדם? בדבר זה האריכו בעלי המחקר ודרשו מה שדרשו ואין אני דורש כמותם, אלא כמו שדרשו תז“ל, משל לאדם שהיו לפניו שני דרכים וגו“.

העולם מלא רמזים, אלא שהאדם אינו נרמו. פרוזמא על עיניו. אם נחזור ליצירתו האחרונה של עגנון, „תמול שלשום“, נמצא כי גזר דינו של יצחק נחרץ כבר בדרכו לארץ ישראל: באניה הוא לומד את מלאכת הצבעות ומתיידד עם זקניה של שפרה. בדרכו לירושלים משמש את יצחק סבל של חברא קדישא, המשמש את המתים. נתבונן נא למשיכה המאגית, מחוץ לרצונם, שנמשכים השניים זה לזה ושבה צובע יצחק את עורו של בלק. קולו של כלב טורד את מנוחתו של יצחק לעתים תכופות ביותר. מחוץ לרצונו נשאר יצחק עומד על עמדו והכלב נושכו. „בכל עושה הקב“ה את שליחותו, פעמים בגלוי ופעמים בסתר, את שבגלוי אנו רואים, את שבסתר אין אנו רואים...“

כך היא „מעלת הפילוסופיא“ של עגנון. אבל „מה אעשה, הלב הזה עדיין לא הגיע למעלת הפילוסופיא והוא כואב ובוכה...“ הוא חוזר ומקשה, מתריס ונבוך, אינו משלים עם צידוק הדין. „ר' יודיל זקנך חסיד גדול היה ומימיו לא עשה שום תנועה אלא לשם שמיים... פר... ר... להיכן אתם מובילים אותנו מנוולים שכמותכם? סבור כלפי הסוסים נאמרו הדברים, לא נאמרו אלא כלפי עצמנו. סבור אתה שדרך משל נאמרו, לא כי, אלא בפשיטות נאמרו...“

„המנוולים שבנפש הרסו את מלכות הבטחון של ר' יודיל חסיד, של האבות הזקנים. „קל להם לאותם שטורדים את עצמם בהרהורים יתירים, אם מחמת תמימות יתירה ואם מחמת חכמה יתירה. אבל מי שאינו תמים הרבה ולא חכם הרבה מה יענה ומה יאמר?...“ הספק ירש את הבטחון. האופטימיות נתגלגלה בטראגיות. מה שהיה בנעורים הלך־רוח בלבד, „עצבות מתוקה“, הפך כאן להשקפת חיים. והרי תורתו של אדם אינה סתם צירוף דברים שבהגיון; היא ראי־הנפש. הרגשה זו של טראגיותם של החיים חילחלה שנים רבות במסתרים, נדחקה במאמץ רב לקרן זווית ונצפנה מעין רואים — עד שנשברו הכלים והיא נשתלטה על כל היצירה כולה. בגדי החומר שימשו מחיצה, כסות לעין. „דרכו של בגד להטעות, שהוא מכסה את הגוף. קרעיו בלבד מגלים אותו, ולא את גופו בלבד הם מגלים, אלא מגלים את נפשו.“ ובעדם ניתן לנו להציץ לעולמה של היצירה. „ספר המעשים“ ופרשת בלק ב„תמול שלשום“ הם עדות מובהקת למבוכה זו.

„ספר המעשים“ אינו בבחינת יוצא דופן. חברים לו תיאורי הטירוף המתגבר על הירשל ב„סיפור פשוט“, ומקצת מן המראות והחלומות שראה „אורח נטה ללון“. העצבנות הפנימית אוכלת הרבה מגיבוריו. הקונפליקט המשפחתי הוא בן־לוויה תדיר בחיי הנישואין. האנשים כאן פותרים את בעיות חייהם היסודיות מתוך שעוקפים אותן. אין הם מסלקים את תשוקותיהם, הם רק מדחיקים אותן; והן ממשיכות להתקיים. נמצא, כי חיים הם במסלול כפול של נגלה ונסתר. פעמים פותח לנו עגנון דלת גנובה בהיכלו ומכניסנו לחדרי־חדריו. בנגלה שלטת האידיליה של אמונה, של שלוה ומנוחת נפש. בנסתר רוחשות כאן מפלצות, אם כי צלן בלבד מרמו על קיומן. פעמים תוחם עגנון תחומים ברורים בין המצוי על פני השטח ובין המחלחל במעמקים. הנסתר והמודחק זוכים לחיים עצמיים, לפרסוני־פיקאציה, להגשמה. פעמים הם נדחסים כסמלים. אין אנו חייבים ללון בעומקם של הסמלים ולפענחם לכל פרטיהם

ודקדוקיהם. מי מאתנו רשאי להטריח את חכמת הפסיכואנליזה ולעסוק בפתר חלומות וסמלים, לנהוג ביוצר כרופא בפאצינט שלו? דיינו אם נציין את אירת האימים והמבוכה השוררת ביצירתו של עגנון בשנים אחרונות, אירה המוכרת לנו יפה מסיפוריו של קאפקא. דינו אם נראה את בלק כנציגה של הבדידות והקרע־שבלב, אחת הבריות הנתונות בכף הקלע ונטרדת בעולם התוהו, שבית אין לו וקרקע אין תחת רגליו ורגש אשמה טורפו והוא חותר לפינת מנוחה ואין. מה פלא, כי בלק הבווד, המגורש מחוץ למחנה, באין לו חלק בישראל ומצוותיהם, הופך לבסוף לכלב שוטה, המטיל ארסו באדם? הרי זו הסטרא אחרא של יצחק, אחת הברירות שניתנו לגורלו — והפריד עגנון בין שני הגורלות, והלביש אותה צורה אליגורית־למחצה ופארודיסטית־למחצה, לטשטש את הכוונה על פי מנגנון־הערמה מסוים.

מרובות יותר האליגוריות — ולפעמים הסמלים — ב„ספר המעשים“. מי הם גיבוריו? לעולם האדם התועה בדרכו, המהלך ואינו מגיע, הנפש המתפצלת לכמה וכמה נפשות. אדם רודף אחר מנוחת הנפש והיא נטרדת ממנו. ביקש לשבת בשלווה וקפץ עליו רוגז. לפניו היה לו העולם בית לאדם. בדורנו, כשמעטה האמונה, הוא נכר. עוזב אדם שולחן עבודתו ויוצא לעולם הגדול, לעולם המעשים, מיד באה ההתנגשות עם המציאות, מיד סוחפת אותו המערבולת האנארכית. גוברת הרגשת ה„לא־יוצאח“ות, מתבלטת סלידתו מפני הזולת המוסתרת תחת גלימת נימוסים ומצוות אנשים מלומדה. תכופות הקונפליקט הוא משפחתי, אובדים הילדים, האב מתנכר. נפרם מעטה שלוות הנפש, מתגלים הקרעים, מגיחים הספקות המוסתרים בחרדה מעין זר, העצבנות והפחד מפני הטירוף העלול לבוא. ביותר יארע הדבר בערבי חג או בימי חג ומועד — בליל הסדר ויום הכיפורים — המסמלים את הקדושה, את תמציתם ושיאם של מלכות הבטחון האישית והיהודית. אדם בורח אל מחוז הילדות וסמליה, מבקש מיפלט אצל אלה שבכוחם להושיע — אל אבא לבוש קיטל של חג המקדש על היין, אל האב הזקן, אל המים (המטהרים) שמתחת לגשר השחור שעל הסטריפא, עיר הילדות.

מקובל בידינו, כי שתי דרכים פתוחות לו ליוצר לבחירה: מידה של אובייקטיביות קרירה וקפואה, של „אִיהֶתֶעֱרֹבוֹת“, כשכל הגיבורים והעושים חיים את חייהם ופועלים על פי הגיונם שלהם, והיוצר עומד עליהם ואינו שם עצמו שופט ודיין. השנייה — מידה של סובייקטיביות, של „צד“, של הצדקה והרשעה. ברור, מידת

הסובייקטיביות מצויה בדרך כלל, כספרות לוחמת, ספרות אידיאית, האומרת להשפיע ולעצב רגשות. סכימה זו היא פשטנית למדי, ובמקום שאתה מוצא יצירה גדולה אין הפשטנות מצויה. ובפרט שהיוצר עצמו מצוין בסימניה של אי-הכרעה. ואולי משום כך יצירתו של ש"י עגנון בשנים האחרונות כספר התתום היא לרבים, הם מגששים בה כבאפילה ולבסוף מתייאשים ממנה. תכופות חוזרת ומתעוררת גם השאלה-התהייה: האומר עגנון הכל ברצינות או מהתל הוא מדעת בקוראיו? „בראשונה ניסיתי להעמידם על האמת. משראיתי שהצמת האמיתית מטעה אותם, הנחתי אותם באמת המדומה“. היכן הוא איפוא עגנון האמיתי?

במקום שם פג הבטחון, מצוי הסקפסיס. הספקנות הרי איננה קו אחד מקווי-האופי הרבים, אלא שורש של גפש, השקפת-כפייה. מן הספק מוליכות שתי דרכים: אל הדביקות המיואשת והרגשנית באמונה, „בכל מחיר“, ואל כפלה-פנים, אל ההומור. עגנון הלך בשתי הדרכים גם יחד.

מן הצד הפסיכולוגי לא יתואר כלל, כי מי שנתערטל ב„ספר המעשים“, מי שכתב את „הרופא וגרושתו“, הוא גם אזרח מלכותם של ר' יודיל בטלן, הנלבבים, משה פנחס וסיפורי האגדות. מי שטעם טעם חטא יכול שיהיה חוזר בתשובה, אבל לא ישוב להיות תמים. אין בגד שנקרע חוזר לקדמותו, אף על פי שיד-אמן מובהק שוקדת לאחות את הקרעים. גבר יכול להתרפק על עולם הילדות שגו, אבל אין הוא שב להיות ילד ואינו זוכה לתמימות-בלא-פגם. הסופר-לאטיבים בתיאור חסידים וצדיקים ראשונים וחד-צדדיות, שבהם, מפליאים לגבי אמן דקה-תיאור ודקה-תחושה כעגנון, היודע את הנפש בנליותה, את הדיאלקטיקה של המחשבה והרגש, את האמונה והכפירה הצועדות תמיד שלובות זרוע. ודאי, דור דור ולשונו, ועגנון נותן כל דור בסגנונו ובנוסח חייו. אבל לא הכל ניתן להתפרש בסטיליזאציה סתם. תכופות, כאילו בכוונת המכוון, מביא עגנון את הסופר-לאטיבים לידי אבסורדום. דוקא להיטות זו אחרי שלימות-האמונה, ההפרזה בתיאור, ההיתממות הקלאסית והדביקות בתורתם של ראשונים, מעלים את החשד של דביקות שלידתה בהרהורי חטא, במאמץ מתמיד לאחות את הקרעים. הכל על פי הכלל הפסיכולוגי הידוע, שכגודל רגש האשמה כן גדולים מעשי הכפרה והאדיקות.

שהרי תכופות, כאילו בכוונת מכוון הוא מביא את הסופר-לאטיבים לידי אבסורדום ונמצא שהערים עליהם וליגלג עליהם בעיניים עצומות מרוב דביקות. כי אם ההפרזה היא ממזרה של המבוכה,

ההומור הוא בנה הכשר. עגנון הוא מבעלי ההומור הגדולים ביותר בספרותנו. ואיני יודע תואר לשבח נעלה יותר לגבי יוצר. ההומור הוא ראייה כל-צדדית של החיים. הריהו כאותם פרחי סתיו עדינים והדורים המשגשגים בין קיץ לחורף, בתקופות שנה השונות ביסודן זו מזו. ההומור פורח על גבול של תקופות, כשאתה אומד נוסח חיים ישן בקנה מידה חדש. האפוסים הקדומים לא ידעו מידה זו, כי יוצריהם חיו במעגל תרבות סגור, מעשה מקשה. ורק מועטים מן האפיקנים החדשים, המובהקים שבהם, ידעו להעלות בקנה אחד את התיאור האפי עם ההומור. עגנון הוא בין המועטים האלה.

כל מקום שאתה מוצא את ההומור, שם אתה מוצא את הביקורת, את כפל-הפנים, את הדיסטאנץ לנושא ואת התצפית ממגדל רם, מרוחק. שוב אתה שואל: רצינות כאן או היתול? דומה, שנוח לו לעגנון להניחנו במלכות הספק, בתחום-הביניים של הטשטוש האמנותי שבין חיוב לחיך. איני יודע, אם כבר נרמזו על אופיו המיוחד של ההומור היהודי כנשק-החלשים במובן זה, שאדם הנתון בין המצרים נוח לו בכפל-לשון, ברמז המשתמע לשתי פנים, בתחום אי-הבהירות. שהרי ההומור הוא גם התחמקות ודחייה, אי-התחייבות לברור ומוצק. זוהי העמדת פנים של החכם, שאינו רוצה או אינו יכול להכריע לצד האחד, ונוח לו בפינת סתרים אליה יוכל לסגת. רצונך — אמר דיבור מפורש, רצונך — הרי כאן סייגים לרוב המבטלים את המפורש. יש כאן מרחב מישחק לפשרות ולויתורים, רגש עליונות של מי שהיתל בבן-שיחו אף הערים עליו. האדם נשאר תושב בשני עולמות מנוגדים, אבל לא אורח שחב את כל החובות. כך עוקפים את בעיות-היסוד ואין נאבקים עמהן, מטשטשים את הניגודים אך אין מכריעים בהם.

יחד עם זאת הרי זו דרגה גבוהה מאוד של יצירה אמנותית — לתת את הטראגי והרציני בלבוש של חן ועליזות, כמאמר אחד החכמים המופלגים בתרבות: „השפעתה הנעלה והסופית של האמנות היא תחושת החן. לא רק השגב שמצחו קמוט, גם כשהוא עוטה ברק ופאר, הניצב כאן לאה בטראגיותו, כפרי המוסר. העמקות חייבת לחייך... עליה לשמש בת-לוויה בלבד, להתמכר בעליצות ליודעי חן — כך גוזרת חכמת הנסתר של האמנות... תרבות הריהי חבורה של בני סגולה, המשוחחת על הנשגב ביותר בדרך ההצנע, תוך כדי חיך... חיוך-הניחוש הולם את הערמומיות הפארודיסטית של האמנות, המעניקה את הגס ביותר כשהוא שלוב בתוך הצורה הנעלה ביותר ואת הכבד כשהוא נמס בהיתול הוותרני...“ (תו מ ס מן בשם ני ט ה).

אולי גם זו סיבה ליצירתו של ש"י עגנון שתהא כספר החתום לקוראים רבים. אזנם נשארת אטומה למקהלת קולותיה. יודעים הם, כי מוסיקה כאן, אבל אין הם רגילים לסולם קולות מוזר זה, לתצא טונים ורבעי טונים המקוטעים כביכול. מקום שאתה מחכה לצחוק לבבי ורם מגיבים הם בחיוך רפה, מקום שהנפש מתפעלת נשארים הם קהים, פניני חכמה פזורים כאן בשפע ואין הם שמים אל לב. ודאי, הרבה עושה עצם החומר הספרותי: חיי ישראל בדורות קודמים. קטעים רבים ב"דון קישוט" שאנו קוראים בהם היום מתוך התעניינות היסטורית וביבליופילית בלבד ורק חיוך קל עולה על שפתינו — היו מוציאים את בני זמנו של סרבנטס מכליהם מרוב התפעלות. אולר הרבה עשו גם זההומר של עגנון ואף הסגנון.

יעיצומו של דבר, רוב החומר לסיפוריו יפה לפלייטונים. אלא שיכמאי זה יודע להתיך גרוטאות ברזל (שתכופות העלו חלודה ו שן או היו מושלכים ככלי אין חפץ בו) לזהב. כל הילוך בחיים טה כאן גוף של אגדה. עולמה של היצירה בנוי פכים קטנים זוטרישליים, מעשים של ימות החול שהם הם גופי חיים. הכל מתרחש אצלו על דרך הטבעית וה"ציבילית" ביותר. סופר גדול, שכוחו רב בפיענוח חיי הנפש, לעולם לא יהא להוט אחר סמוכות עזר שבאפקט החיצוני ובעלילה הדראמטית הגדושה (ואולי משום כך לא ניסו עד עכשיו להמחזו את יצירותיו של עגנון). המלומד החוקר את תהליכי החיים אינו זקוק לפילים דווקא ודיו ביצור אחד, או ברקמה אחת, או בתא אחד. ל"פילים" מזדקק המתלמד בלבד, שוליא של אמנים. אין אצל עגנון לא עלילה סבוכה ולא מעשי גבורה, לא מזימות סתרים ולא מאורעות מרעישים. אפילו משברה הגדול של הנפש נהפך אצלו כעין מאורע שליו ומתון. אין דרכו של ספקן להרבות בהתלהבות ובפאטוס כשהוא משקיף על האנשים בני דורו. מי רשאי להגיד מה חשוב ומה בלתי חשוב, איזה מאורע יישאר עקר ואיזה יקים ולדות מאריכי ימים? מכאן גם הענייניות הרבה שבסגנונו, הכרוניקה של כל שנתרחש. כשרון מופלא הוא זה לדבר כך על העניינים הטפלים ביותר בחיים, שאנו משליכים מאחרי גונו, האכין והרקין של היום שערכם כמילות החיבור בלשון; בידי אמן הפך משקל הנוצה למשקל כבד.

עגנון עוסק בפסיכולוגיה המולקולארית, אם מותר להגיד כך, בשינויים הזעירים החלים בנפש שעה שעה. חיי הנפש אינם סלע ואבן. נפש האדם היא יחידה, היא במצב הנוזל, היא באלף מצבים. אתה רשאי להראותה גם במצב המוצק. אבל אי אתה רשאי לגזור על

מצבים אחרים... נפש האדם מפרכסת, בוכה, היא צוחקת... — זהו ה„אני מאמין“ הספרותי של עגנון הצעיר מאוד, שהשמיעו באוני רי בנימין לפני כ־40 שנה ולו הוא שומר אמונים בכל יצירותיו, גם המאוחרות יותר, על אף שוני הצורות והנושאים הספרותיים. מכאן הדיאלקטיקה של מחשבה ורגש, דבר והיפוכו, הרב־פרצופיות, סתירות מדומות בתיאורי הנפש המתבטלות באחדות של ניגודים. לא המטרה חשובה לו, כי אם השלבים הבודדים, הדיגרסיות ולא עמוד התווך הספרותי. לא המצב המוצק אלא האקט הפסיכי. לעולם אצלו הכל „באמצע“, אין סטאטו גאסצאָנדי, ואף סיומו של סיפור אינו אלא אמצע שהמשכו יבוא. ועד שיבוא ההמשך אין מקום למוסר השכל. תוך כדי הליכה־טיול אטי זה, מתון מתון, כשהעין משתעשעת בכל פרט קטן בנוף החברתי היהודי, בתוך הנוף שהוא בו בן־בית גמור, העלה עגנון גאלאָריה עצומה של טיפוסים (יותר מכל פרור־זאיִקן עברי אחר; קרוב לו רק הזו), המדהימה בעושרה הפולקלוריסטי, הפסיכולוגי וההיסטורי. זהו אוצר בלום של ידיעת ישראל בדורות אחרונים, מקור היסטורי חשוב ביותר, וקשה להניח שלהבא אפשר יהיה ללמוד על מסד החיים היהודיים בלי להסתמך על עגנון. איזו בקיאות מופלגת בחדרי־חדריו של בית־ישראל, של המרכז והקצוות, של רבדי־הנפש ודרכי־ההגות, של הבדיחה והצער, החול והחג, בית־המדרש והקלוב והמטבח! רק מיניין שמות טיפוסיו השונים היה ודאי מצריך עמוד שלם, ולמעלה מזה. קמצנים ושעממנים, תמהונים וחורשי מזימות, אנשי ריב ורודפי כבוד, ראשי דוכנא ומבשלות, „מכשפים“ ול״וניקים, מוזגים ודורות של בעלי־עגלה, אברכי משי ופרנסי חודש, יישובניקים ורבני מדינה, חסידים ראשונים וצדיקים, תגרניות וחוזרים על פתחים. כך בעבר הרחוק יותר, וכך תמול ושלשום: סטודנטים ומתמשכלים, בני טובים ובנות טובים, סוציאליסטים וציונים, תקיפיקהל וסופרי־קהל, אינטליגנציה של ערב־דוקטורים, ארוסותיהם ואבות־ארוסותיהם, חנוונים ובעלי־מלאכה, טבחות ומשרתים בחנויות, פועלים בני העלייה השנייה ואיכרים ומשגיחים, פרחי סופרים וסופרים ממש, גאליצאים ורוסים, מורי יפו ועסקני הוועד האודיסאי, „בצלאל“ ו„בית העם“, מאה שערים וכולל אונגארן, הטמפלרים וחסיד־בראצלאב, יוסף אהרונוביץ וזרח ברנט. כל חוג וכל שכבה על סממניהם האפייניים, על תולדותיהם ותוצאותיהם, אורח־חיהם ומושגיהם, אמונות טפלות שבהם ומסלול האמביציות, הפרוץ שבהם והעומד שבהם, היציב והחולף. ותמיד בחדר־פעמיות, מחברת אנשים ומאורעות היפה לשעתה בלבד.

„חיבוריהם של המוזות המוכשרים ביותר נבדלים מכל השאר בהתלטייתם ובחיתוכם, על ברירותם ובהירותם הנובעות מהן. משום שהמוזות האלה יודעים תמיד חתוכות וברורות מה שהם רוצים להביע — בין בפרוזה, בין בחרוזים, בין בצלילים. ברירות זו, חיתוך זה חסרים לכל השאר, ובזה ניכרים הם בנקל“ — אמרת חכם זו של שופנהאור בסוגיית ספרים וספרות יפה לעגנון. „חיתוך היצירה“ אינו אומר כלל דיבור רם ומפורש, פאטוס או צעקה. כוחו וגבורתו אינם בגובה הקול, כי אם בטאמבר שלו, בבהירות הצליל ומתקו הרב, לא בתוכן כי אם בצורה. יקרת-סגולה זו אינה מציינת אלא סופר שהוא שליט גמור בעולמו, אבטוריטה עליונה, ורשאי הוא לעשות בחומר ככל שיעלה על רוחו. אחרים חייבים לשקול בדעתם את הפרופורציות, את מידת ההבלטה וההצעה; היא — המחוקק חוקים, בורא עולמות ואין מי שיהרהר אחריו. מה שאחרים מעלים לרקע הראשי, מבליטים וטורחים להצמיד אליו את תשומת הלב, מצטדקים ומוכיחים בראיות ומכשירים בק"ן טעמים (ואתה חש בחרדתם להצלחה) — עגנון נוהג בו כבמוסכמות שאינן צריכות ראייה, דש אותן בעקביו ומבליען אגב אורחא. כך יכול לנהוג רק שליט סגנון ויוצר נוסח חדש.

גם נוסח זה יש לו מסורת וייחוס אבות. הכל מצביעין על סגנון ספרי יראים, על הפרימיטיב העממי שעגנון העלה אותו לדרגה אמנותית, ואין להאריך במיודעות. אבל יש לזכור, כי לא פחות מאלה הוא דורך במסלול שיחת חולין של יהודים מלפני דור או שניים. כך היו הם מספרין, חסידי גאליציה הוותיקים, פלוני שהוא בעל בעמיו ובקי בהוויות עולם, נוסע לרבי וליריד בלייפציג, ראה הרבה ושמע הרבה, ואף טעמו וארחותיו של הדור הצעיר אינם זרים לו. זהו אותו כשרון גאראטיבי של תובכי שיחה לשמה, השוזרים סיפוריהם כמתרוזת גאה, עם דיגרסיות הרבה, כשהאסוציאציה גורפת את הנושא למשעולים צדדיים, הזכרון דולה נשכחות „מענין לעניין באותו עניין“, והשיחה מתובלת במלי דבדיחותא ומשלים, תצפיות פיקחות בדבר הנהגתם של ישראל והנהגתו של עולם, וגניחה יהודית היא להן תוספת תן. רצונך — השיחה זורמת במסלול הפלפול התלמודי ודף הגמרא הוא לה אבי-דוגמא: הנחה והנחה-שכנגד, הלכה ואגדה, עולם רבגוני ומתפשט לכיוונים הרבה, בתוך המסגרת החיצונית השומרת על האחדות. פעמים חוזר עגנון לאותו נוסח סיפורי ישן, שאת כל מתיקותו אי אתה טועם, אלא אם שמעת אותו בעל פה, והאמר לו“ ו„אמר לא“ החוזרים ונשנים מיותרים

או וערכם כערך המקף, ראש קטע ושאר סימני דפוס מוסכמים. יותר משאתה למד מן התשובה הקצרה והפסקנית של "הן" ו"ברוך הבא" ו"מבראד אני", אתה למד מעמידתם של המסיחים ותנועות ידיהם ופישוק שפתיהם וקמיצת האצבע ועפעוף העין והקשת הלשון, כדרך שיחתם של גוברין יהודאין.

והוסף על כך את הגלישה המהירה והאֶלגנטית מן המונולוג המוסר בדייקנות גמורה את לשון הדיבור אל המונולוג המסוגנן, אל הסטיליזאציה ברוח הזמן, את המעבר הקל והמשעשע מלשון בני אדם לפסוקים, ציטטות ודברי שיר — והנה לפניך הספרות כתמיצת החיים, כאפייני ביותר ב"רוח הזמן" ואורח מחשבתם של הדורות השונים.

ידוע באיזו מידה העשיר עגנון את לשונו וידועה השפעתו העצור-מה על סגנונו. אבל כל מה שהבאנו למעלה אינם סממני סגנון בלבד. הם הרבה יותר מזה: נוסח חדש. ושוב נעלה כאן את ההשחאה עם מגדלי הקלאסיקן ואת דבריו של ביאליק ("יוצר הנוסח"), בשינוי מובן כלשהו:

"הנוסח" — אין זה סגנון בלבד, אופן הציור בלבד וכו'. הנוסח הוא האב והיסוד לכולם, ואולי התולדה של כולם... יצירת נוסח — פירושו: מתן צורה קבועה למחשבותיו והרגשותיו של הדור ועלידי-כך להקל עליו את הפרוצס של שתיהן. יוצר הנוסח הספרותי מסייע לדורו, לבעלי הכשרון הבינוני שבדורו, לחשוב את מחשבותיהם ולהרגיש את הרגשותיהם... מתן נוסח לדור — פירושו: להכניס עצמו אל סתר לבו של הדור ואל מעמקי נשמתו, להתמזג עם רוח הדור מזג עולם ולהתבטל בתוכו. גותן הנוסח ומשליטו — מטמיע תחילה את רוח הדור בתוך עצמו, ולבסוף הוא עצמו, או חלק גדול ממנו, נטמע ואובד בתוך רוח הדור..."

אמרות העמים על המלחמה

המלחמה קלה כשמסתכלים בה דרך משקפת בלבד. (משל ערבי)

טוב למות פעם אחת מלפחד כל הימים. (קיסר)

מפלה היא האסון הגדול ביותר, ושני לו הוא ניצחון. (משל אנגלי)

הרוצה במלחמה — בביתו תהיה לו! (משל סרבי)

טובה ביצה בשלום מתרנגולת במלחמה. (משל גרמני)